

QISHLOQ XO‘JALIGI TERMINLARINI TADQIQ ETISHDA ANTROPOTSENTRIK YONDASHUV

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.034>

Maxmudova Dilafruz Alijonovna
dilafruzmaxmudova137@gmail.com
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada qishloq xo‘jaligi terminlarining lingvopoetik va lingvokulturologik xususiyatlari metaforik ko‘chim vazifasida yoki o‘xshatishli qurilmalar tarkibida kelib, lingvopoetik maqsadni amalga oshirishi, shu sababli so‘zlar kabi qishloq xo‘jaligi terminlarining ham ma‘naviy xususiyatlarini matn qurshovida aniqlash maqsadga muvofiqligi borasida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: terminlar, qishloq xo‘jaligi terminlari, badiiy matn, lingvopoetik, Inson o‘zligini ifodalashda tildan foydalanishning, nutq parchalarini bir-biri bilan biriktirishning shunday usullarini kashf qilganki, natijada badiiy nutq deyiladigan mo‘jizakor bir vositaning muallifiga aylangan

ANTHROPOCENTRIC APPROACH TO THE RESEARCH OF AGRICULTURAL TERMS

Makhmudova Dilafruz Alijonovna
dilafruzmaxmudova137@gmail.com
Kokand State University

Abstract: The article discusses the fact that the linguopoetic and linguocultural properties of agricultural terms act as metaphorical transfers or as part of analogical devices and fulfill the linguopoetic purpose, and therefore it is appropriate to determine the semantic properties of agricultural terms, like words, in the context of the text.

Keywords: terms, agricultural terms, literary text, linguopoetic, He discovered such methods of using language to express his identity, connecting fragments of speech with each other, as a result of which he became the author of a miraculous tool called artistic speech

Tilshunoslik fanining XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi rivojlanish bosqichi inson omilining birinchi o‘ringa chiqishi bilan tavsiflanadi. Agarda struktural tilshunoslik davrida til immanent (ichki), yopiq tizim sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, zamonaviy ilmiy paradigma tilni inson ongi, uning dunyoni bilish va o‘zlashtirish

jarayonlari bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishni taqozo etadi. Bu yondashuv fanda “antropotsentrik paradigma” nomini olgan bo‘lib, unga ko‘ra til - inson uchun va inson orqali mavjud bo‘lgan hodisadir. Til nafaqat borliqni aks ettiradi, balki uni inson ongida qayta yaratadi, tartibga soladi va baholaydi¹⁴.

Antropotsentrizm (yunoncha “*anthropos*” - “inson” va lotincha “*centrum*” - “markaz”) - insonni olamning markazi va oliy maqsadi sifatida qarovchi falsafiy-ilmiy tamoyildir. Tilshunoslikda bu tamoyil til hodisalarini “inson omili” nuqtayi nazaridan tahlil qilishni anglatadi. Bunda til endi shunchaki belgilar tizimi emas, balki insonning dunyoni idrok etish, saqlash va boshqalarga uzatish vositasi, uning kognitiv faoliyatining bir qismi sifatida talqin qilinadi.

Antropotsentrik yondashuvning ildizlari V.Gumboldt ta’limotiga borib taqaladi. Uning fikricha, til shunchaki tayyor mahsulot emas, balki ijodiy jarayon (*energeia*) bo‘lib, unda xalq ruhi va dunyoqarashi o‘z ifodasini topadi¹⁵. Keyinchalik bu g‘oyalar A.A.Potebnya, E.Sepir, B.Uorf kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi.

Adabiy manbalarda ta’kidlanishicha, tilshunoslikdagi antropotsentrik burilish strukturalizmning “tilni uning o‘zida va o‘zi uchun o‘rganish” prinsipini orqa planga surib, tadqiqot markazini insoniy omilga qaratdi¹⁶. XX asrning oxirgi choragidan e’tiboran tilga antropologik hodisa sifatida munosabat paydo bo‘lib, til tizimini uning egasidan uzilgan holda o‘rganib bo‘lmasligi ayon bo‘ldi. Shu bilan lisoniy hodisalarni insonning kognitiv xususiyatlari va milliy-madaniy tafakkuri bilan bog‘liq holda tadqiq etish yo‘nalishi shakllandi.

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik bir necha asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

1. Kognitiv tilshunoslik: tilni inson ongidagi bilimlarning shakllanishi, saqlanishi va qayta ishlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganadi. U konseptualizatsiya, kategorizatsiya, metafora va metonimiya kabi jarayonlarga alohida e’tibor qaratadi.

2. Lingvokulturologiya: til va madaniyatning o‘zaro munosabatini, til birliklarida milliy-madaniy o‘ziga xosliklarning aks etishini tadqiq qiladi.

3. Pragmatika: tildan muloqot jarayonida foydalanish qonuniyatlarini, so‘zlovchining maqsadi, tinglovchining idroki va muloqot vaziyati kabi omillarni o‘rganadi.

Bu yo‘nalishlarning barchasi “til - inson - ong - madaniyat - muloqot” kabi uzviy bog‘liqlikdagi tizimni tadqiq qilishni maqsad qiladi.

Antropotsentrizm tilshunoslikni “insonshunoslik”ka yaqinlashtiradi va tilni inson faoliyatining ajralmas qismi sifatida talqin etish uchun keng imkoniyatlar ochadi. Bu

¹⁴ Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 144-238.

¹⁵ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.

¹⁶ Нишонов А. М. Антропоцентрик лингвистика асослари. – Тошкент : Фан ва технология, 2017. – 216 б.

esa, o'z navbatida, terminshunoslik kabi an'anaviy ravishda "noantropotsentrik" hisoblangan sohaga ham yangicha nazar bilan qarashni talab qiladi.

Antropotsentrik nuqtayi nazardan an'anaviy terminshunoslikning asosiy kamchiligi shundaki, u terminni real hayotdan, uni yaratuvchi va qo'llovchi insondan ajratib o'rganadi. Tanqidning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

Terminlarning "sun'yligi" haqidagi qarashning noto'g'riligi: Aksariyat terminlar sun'iy ravishda yaratilmaydi, balki umumxalq tili leksikasi asosida, mavjud so'z yasash modellari bo'yicha tabiiy yo'l bilan paydo bo'ladi. Ularni tilning umumiy qonuniyatlaridan ajratib bo'lmaydi.

Monosemiya talabining utopikligi: real faoliyat ko'rsatayotgan terminologiyada polisemiya (ko'p ma'nolilik) keng tarqalgan hodisadir. Bitta termin turdosh fan sohalarida turli ma'nolarni ifodalashi, hatto bir soha ichida ham ma'no qirralariga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "kultivatsiya" termini qishloq xo'jaligida "yerga ishlov berish"ni, mikrobiologiyada esa "mikroorganizmlarni o'stirish"ni anglatadi.

Terminlarning ekspressiv va baholovchi xususiyatlari: terminlar har doim ham neytral bo'lavermaydi. Ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarda ko'plab terminlar ("demokratiya", "totalitarizm", "islohot") ijobiy yoki salbiy baholovchi ma'noga ega bo'ladi. Xuddi shu holatni qishloq xo'jaligi terminologiyasida ham kuzatish mumkin. Masalan, "paxta yakkahokimligi" termini sovet davrining salbiy oqibatlarini, ekspluatatsiya va ekologik muammolarni ifodalasa, "klaster" yoki "tomchilatib sug'orish" kabi terminlar zamonaviylik va ijobiy rivojlanish ma'nolarini yuklab olgan. Hatto soha mutaxassislari nutqida ham ilmiy neytrallikdan chekinib, "yuqori dehqonchilik madaniyati" (ishning sifatli va namunali bajarilganiga baho) yoki "barakalla hosil" (mo'l-ko'llikdan hayrat va qoniqish ifodasi) kabi baholovchi iboralar qo'llaniladi¹⁷. Bu iboralar aniq fanlardagi "chiroyli yechim" yoki "elegant formula" kabi iboralarga o'xshab, mutaxassisning o'z ishi natijasidan estetik zavq olishini ham ifodalaydi.

Inson omilining e'tiborsizligi: klassik yondashuv terminni kim, nima maqsadda, qanday vaziyatda qo'llayotganini hisobga olmaydi. Vaholanki, terminning ma'nosi va vazifasi muloqot sharoitiga qarab o'zgarishi mumkin.

Shunday qilib, antropotsentrik yondashuv terminni "inson omili" bilan bog'liqlikda, uning kognitiv, pragmatik va madaniy jihatlarini hisobga olgan holda o'rganishni taklif etadi.

Terminshunoslikka kognitiv yondashuv. Kognitiv terminshunoslik terminni shunchaki ilmiy tushunchaning nomi emas, balki muayyan bilimlar tizimini o'zida mujassam etgan kognitiv struktura sifatida o'rganadi. Bu yondashuvga ko'ra, terminni

¹⁷ Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 429 с.

tushunish - bu shunchaki uning ta'rifini yod olish emas, balki u ifodalayotgan konseptual tizimni ongda shakllantirish demakdir.

Kognitiv terminshunoslikning asosiy tadqiqot yo'nalishlari:

1. *Termin va konsept munosabati*: konsept - inson ongida mavjud bo'lgan, borliqdagi predmet yoki hodisa haqidagi umumlashgan, tiplashtirilgan bilimlar majmuidir. Termin esa ushbu konseptning tildagi ifodasi, uning nomidir. Terminni o'rganish orqali biz inson ongida ilmiy konseptlar qanday shakllanishi va tarkib topishini tushunishimiz mumkin¹⁸.

2. *Konseptual metafora va metonimiya*: kognitiv tilshunoslik asoschilari J.Lakoff va M.Jonsonning fikricha, inson yangi va mavhum tushunchalarni o'ziga tanish bo'lgan aniq tushunchalar orqali idrok etadi. *Dehqonchilik o'zbek xalqi uchun azaldan tanish* va hayotiy soha bo'lgani uchun unga oid terminlar boshqa sohalarga faol ravishda metaforik asos bo'ladi. Masalan: "*Yangi g'oyalar urug'ini ekish*" (yangi fikrni boshlash); "*Islahotlarning ilk mevalarini ko'rdik*" (islohotlar natijasi); *Jamiyatdagi begona o'tlarni yulib tashlash*" (zararli unsurlarni yo'qotish).

Bu yerda "*urug'*", "*meva*", "*begona o't*" kabi agroterminlar ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni tushunish va tasvirlash uchun kognitiv model vazifasini bajarmoqda.

3. *Prototiplar nazariyasining qo'llanilishi*. E.Rosh tomonidan ishlab chiqilgan prototiplar nazariyasiga ko'ra, inson ongidagi kategoriyalar aniq chegaralarga ega emas, balki markaziy (prototipik) va periferik (chetki) a'zoldan iborat bo'ladi. Buni qishloq xo'jaligi terminlari misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, "*ekin*" kategoriyasi uchun o'zbek tili egasi ongidagi prototip (eng yorqin, markaziy namuna) - bu "*paxta*" yoki "*bug'doy*"dir. Bu ekinlar O'zbekiston qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotida markaziy o'rin tutgani uchun shunday. "*Kivi*" yoki "*avokado*" esa ushbu kategoriyaning periferik (chetki) a'zolari hisoblanadi¹⁹.

Kognitiv yondashuv terminlarning yaratilishidagi ijodiylikni, ularning inson tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib beradi. U terminni quruq belgidan jonli, bilimlar bilan to'yingan birlikka aylantiradi.

Pragmatika terminlarning muloqot jarayonida, muayyan vaziyatda va muayyan maqsadda qo'llanilishini o'rganadi. U "*kim gapiryapti?*", "*kimga gapiryapti?*", "*nima maqsadda gapiryapti?*" va "*qanday sharoitda gapiryapti?*" kabi savollarga javob izlaydi. Terminning pragmatik tahlili quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

4. *Kommunikativ maqsad*: so'zlovchi terminni qanday maqsadda qo'llamoqda? Masalan, u shunchaki axborot berishi, tinglovchini ishontirishi, o'z bilimdonligini namoyish etishi yoki tinglovchini chalg'itishi mumkin.

¹⁸ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – 3-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 272 с.

¹⁹ Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.

Terminning tanlanishi va izohlanishi tinglovchi (adresat)ning kimligiga, uning bilim darajasiga bog'liq.

Qishloq xo'jaligidan olingan "*defoliatsiya*" termini misolida adresat omilini ko'rib chiqaylik:

1. "*Defoliatsiyani boshlash kerak, muddat yetib keldi*". (Ikki agronom suhbatida: qisqa, izohsiz, ilmiy termin qo'llanildi).

2. "*G'o'zani barg to'kdirishga dori sepadigan payt keldi*". (Agronomning oddiy dehqonga murojaatida, terminning soddalashgan, xalqchil muqobili ishlatildi).

3. "*Defoliatsiya - bu paxta hosilini mashinada nes-nobudsiz yig'ib olishga tayyorlash maqsadida, g'o'za barglarini maxsus kimyoviy vositalar yordamida sun'iy ravishda to'ktirishdir*". (Agronomning jurnalistga intervyusidan, terminga batafsil izoh berildi, maqsad tushuntirilgan).

Bu misollar terminning pragmatik maqsadi va adresatga qarab turlicha verbal ifoda topishini ko'rsatadi.

5. *Ijtimoiy va vaziyat omili*: terminlarning qo'llanilishi muloqotning rasmiy yoki norasmiyligiga, ijtimoiy kontekstga bog'liq.

6. *Terminlarning uslubiy vazifalari*: garchi terminlar asosan ilmiy uslubga xos bo'lsa-da, ular boshqa uslublarda ham turli vazifalarni bajarishi mumkin²⁰.

Pragmatik yondashuv termini statik, lug'atdagi birlik sifatida emas, balki dinamik, muloqot jarayonida turli vazifalarni bajaruvchi vosita sifatida talqin qiladi.

Terminlarning antropotsentrik xususiyatlari eng yorqin namoyon bo'ladigan sohalardan biri - bu badiiy adabiyotdir. Badiiy matnda termin o'zining asosiy vazifasi - tushunchani aniq ifodalashdan chetga chiqib, yozuvchining badiiy niyatini amalga oshirishga xizmat qiladigan estetik vositaga aylanadi. Bu jarayonda termin "*insonlashadi*".

Terminlarning antropotsentrik xususiyatlarini o'rganishda termin yaratilishida assotsiatsiyalarning o'rniga ham e'tibor qaratish zarur. Chunki har bir xalq vakillarining termin yaratishda ishtirok etadigan assotsiatsiyalari o'ziga xos bo'ladi. Masalan, tadqiqotchi M.Hoshimxo'jayevaning fikriga ko'ra, rus tilidagi o'simliklarni nomlashda murakkab bo'lmagan to'g'ridan to'g'ri assotsiatsiyalar ishtirok etadi hamda o'simlik shakli o'xshatilayotgan predmetning nomi, o'simlik nomiga o'tadi (*kolokolchik, zvezdochka, manjetka, pogremok, nogotki*): *manjetka* (*so'zma-so'z: manjetcha*) - *tanga yaproq-manjetka*, barglarining tishli shakli to'g'ri Burma manjetga o'xshatiladi. O'zbek tilida ko'proq o'simlik shakli hayvon tana a'zolari bilan assotsiatsiya qilinishi xosdir: *qo'ziqorin* - *o'simlikning burishgan tuzilishi qo'zichoq qornining ichki tomoniga o'xshatiladi* (*so'yilgan qo'zichoqning qorin qismi nazarda*

²⁰ Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 358-367.

tutilgan); *qarg'atirnoq* - o'simlik mevasining shakli *qarg'aning tirnoqlariga o'xshatiladi*²¹.

O'zbek bog'dorchilik terminlari, odatda, xalqning milliy-madaniy tasavvurlari asosida vujudga keladi. Masalan, uzumning "*kelinbarmoq*" nomli navi shunday atalishining sababi - uning, uzunchoq donalari kelin-qizning nozik barmoqlarini eslatgani bilandir.

Shunga o'xshash, qovunning "*bo'rikalla*" deb nomlanishida ham uning kattaligi va vazni xalq tasavvuridagi bo'rining kallasiga o'xshatilgan. Bu atamaning yaratilishi o'zbek xalqining o'z yashash muhitida bo'rini bilgani va u haqda aniq tasavvurga ega bo'lgani bilan bevosita bog'liq. Agar bu hayvon o'zbeklarning kundalik hayoti va madaniyatiga begona bo'lganida, uning nomidan qovun navini atashda foydalanilmagan bo'lar edi.

Xulosa qilib aytganda, terminlarning antropotsentrik xususiyatlarini aniqlash terminni yaratgan til sohibining intellektual, ruhiy, madaniy, ma'naviy olamidan alohida holda bo'lmaydi. Til sohiblarining borliqni bilishning va baholashning ayni rakurslaridan kelib chiqib bajarilgan terminologik tahlillar, tavsiflar to'liqroq bo'ladi. Terminlar muayyan til sohiblarining "borliq haqidagi bilimlarning tildagi o'ziga xos proyeksiyasidir"²². Terminlar "inson o'z ongida til vositasida olam haqidagi bilimlarni turli omillar (ijtimoiy, tarixiy, madaniy, geografik, iqlimiy, biologik va boshqalar) ta'siri ostida qayd qilishi; 2) ushbu bilimlar inson tafakkuri va borliq o'rtasida joylashgan o'ziga xos bir olamda o'z aksini topishi"²³ bilan yuzaga keladi. Bizningcha, antropotsentrik yo'nalishdagi lingvistik tahlillarni terminologik sohalarning har biri bo'yicha olib borish zarur.

Xulosa qilib aytganda, terminni "inson omili"dan ajratilgan holda o'rganish uning tabiatini to'liq tushunishga imkon bermaydi. Faqatgina antropotsentrik yondashuvgina terminning lisoniy tizimda, inson tafakkurida va ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini har tomonlama va chuqur tadqiq qilish uchun zarur nazariy-metodologik asosni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tili terminologiyasi. - Toshkent: Fan, 2011.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. - Toshkent, 2008.
3. Shomaqsudov A., Rasulov I. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1995.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. - Toshkent, 2002.
5. Abdulla Qahhor. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Sharq, 1987.

²¹ Хошимхўжаева М. Оламнинг лисоний тасвирида фитонимлар (инглиз, рус ва ўзбек тиллари мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Тошкент, 2018. – Б.15.

²² Хошимхўжаева М. Оламнинг лисоний тасвирида фитонимлар (инглиз, рус ва ўзбек тиллари мисолида): Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Тошкент, 2018. – Б.15.

²³ O'sha avtoreferat. – B. 22.

6. Oybek. Quyosh qoraymas. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1965.

7. Maxmudova D.A. Badiiy matnlarda qo'llangan qishloq xo'jaligi terminlarining lingvopoetik va lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. fan. d-ri ... dis. - Namangan: 2026. - 148 b.